

Rändest ja poliitikast

URMAS VARBLANE
Tartu Ülikooli rahvusvahelise
ettevõtluse professor,
akadeemik

VILVE RAIK
Tartu Ülikooli
majandusteaduskonna
magistrant

Rändepoliitikas tuleb arvestada Eesti kui rahvusriigi huvidega, samas on meil puudu spetsialiste, keda Eestis ei saa või pole otstarbekas ise koolitada. Kas üldse, keda ja kui palju hea haridusega inimesi juurde vajame, on raske öelda – rändepoliitika sihid pole selgeks räägitud. Samuti on kõvasti arenguruumi rände korraldamisel.

Eesti rändepoliitika peab olema juhitud ja ettevaatav. Selle kaudu saab aidata säilitada eesti rahvust, keelt ja kultuuri, hoida ja arendada meie inimvara, tagada suutlikkus oma riiki pidada. Rändepoliitikas on erisuguste vajadustega sihtrühmad, keda Eestil on erineval määral tarvis eespool nimetatud eesmärkide saavutamiseks. Rändepoliitikat tuleks käsitleda ühe tegurina riigi pikaajalises arengus ja seetõttu peaksid rändega seotud teemad olema sisendiks arengustrategiate koostamisel.

Eesti rändepoliitikat tuleb kindlasti vaadelda kui teadus-, arendus- ja innovatsioonitegevuse mõjutajat. See on abimees Eesti ettevõtete teadmismahukuse tõstmisel. Eestis on rändepoliitika juhtimises arenguruumi.

RÄNNE ON SEOTUD EESTI RAHVUSE JA KULTUURI ELUJÕUGA. Rändepoliitika kujundamisel on vaja selgelt välja tuua rände eesmärk, näidates ära, missugune on selle koht Eesti riigi ja rahvuse arengus. Lähtekohaks on põhiseaduses ette nähtud eesti rahvuse ja kultuuri säilimise ülimaline eesmärk. Selle eesmärgi saavutamiseks võib olla mitmesuguseid teid. Aktiivne (juhitud) rändepoliitika võib sellele kaasa aidata või ka vastu töötada. Vaja on tasakaalustatult (ja päevapoliitikast vabana) arvesse võtta rändepoliitika avaldatavaid mõjusid. Tulevalt põgenikekriisist Euroopas on praegune arutelu rändepoliitika üle enamasti seotud Eestisse sisserändamisega. Kuid sama tähtis on mõelda ka meie väljarändepoliitika üle. Selles vallas on väga tagasihoidlik isegi statistiline ülevaade olukorrast, rääkimata väljarände protsessi sügavamast analüüsist. Sisse- ja väljarännet tuleks hakata koos käsitlema.

Järgnevas arutelus on pööratud tähelepanu rändepoliitikale kui Eesti teadus-, arendus- ja innovatsioonitegevuse koostisosale. Arutelu lähtepunktina tulekski arvestada, millised on **Eesti kui väikeriigi ja rahvusriigi huvid**. Need on:

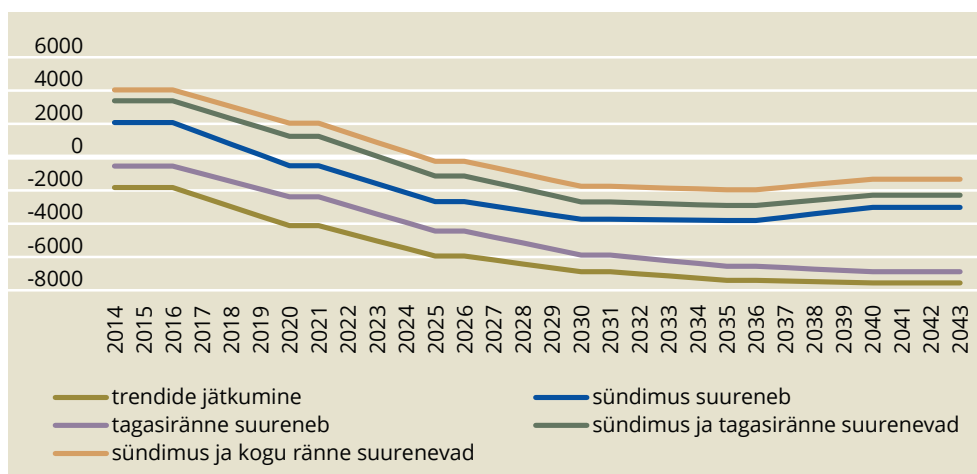
- ▶ säilitada eesti rahvus, keel ja kultuur,
- ▶ hoida ja arendada meie inimvara kui kogu ühiskonna arengu alust,

- ▶ säilitada suutlikkus oma riiki pidada – juhtida ja majandada.

Rändepoliitika kujundamise teeb keeruliseks huvide ja eesmärkide omavaheline seotus. Kui paneme põhirõhu esimesele eesmärgile, kontrollides väga tugevasti sisserännet, võime lühikeses ajavaates saavutada eesti rahvuse osakaalu kasvu riigi elanikkonnas. Kuid samal ajal võib juhtuda, et meil pole majandusse kaasata piisavalt inimvara, mistõttu ei suuda me oma tulutaset tõsta. Selle tulemusena hoogustub väljaränne meist rikkamatesse riikidesse veelgi ja pikemas vaates ohustab see eesti keele ja kultuuri säilitamise eesmärgi täitmist.

Seega, üldise piiranguna tuleks arvestada asjaolu, et kultuuri kandmiseks ja omariikluse säilitamiseks on vaja **piisavat hulka inimesi**, kes tagavad selleks vajaliku majandusliku aluse. Teadmispõhise ühiskonna kujundamine vajab kõrgelharitud töötajaid, majanduse areng piisavas matus sobilike oskustega tööjõudu. Samas on Eesti demograafiline olukord selline, et juba praegu on pensionile siirduvate inimeste põlvkonnad tublisti suuremad kui uued tööturule tulijate rühmad.

Veelgi tõsisem pilt avaneb, kui tutvuda Eesti Statistikaameti poolt 2015. aastal avaldatud Eesti elanikkonna prognoosiga perioodiks 2015–2040 (Krusell *et al.* 2015). Selle põhijäreldused on väga ühemõttelised – 2040. aastal elab Eestis 1 195 000 inimest, mis on ligi kümnendiku võrra vähem praegusest. Meie elanikkond on keskmiselt tunduvalt vanem – üle 65aastaste osakaal elanikkonnast kasvab aastaks 2040 praegusest 17,7 protsendilt 27,8 protsendile. Samal ajavahemikul kahaneb sündide arv aastas veerandi võrra ehk 14 000-lt 11 000-le. 2040. aastaks väheneb sünditusealiste naiste arv ligi 87 000 võrra ehk 25 aasta pärast on meil 29 protsenti vähem sünditusealisi naisi kui praegu. Ülalpeetavate (laste ja vanaduspensionistide) osakaal tööealistega võrreldes kasvab 50,9 protsendilt 70,2 protsendile. Kui praegu on iga ülalpeetava kohta kaks tööelist, siis 2040. aastal on kahe ülalpeetava kohta kolm tööelist. Kokkuvõtteks saab öelda, et seniste rahvastikusuundumuste jätkumisel väheneb rahvastik keskmiselt 4800 inimese võrra aastas, kusjuures tööealiste arv väheneb veelgi kiiremini – umbes 6000 võrra aastas (vt joonist 1, stsenaarium – trendid jätkuvad).

JOONIS 1. Eesti rahvaarvu iga-aastane muutus tuhandetes inimestes aastatel 2014–2043 viie erineva stsenaariumi korral

Allikas: Krusell *et al.* (2015, 143)

Väikeriigina tuleb Eestil leppida sellega, et meie haridussüsteemi suutlikkus valmistada ette ühiskonna arenguks vajalike erialade inimesi on piiratud. Seda nii vastavaid teadmisi jagavate õpetajate kui ka rahaliste piirangute tõttu. Sageli ei ole vastavate õpetajate väljaõpetamine lihtsalt otstarbekas, sest teatud erialade spetsialiste on Eestil vaja väga vähe. Näiteks Estonian Cell AS Kundas või Horizon Tselluloosi ja Paberi AS Kehras vajavad tselluloositööstuse jaoks vastava suuna spetsialiste, kuid väga väikesel hulgal – näiteks 3–4 aastat. Selle vajaduse rahuldamise pärast ei ole otstarbekas hakata välja arendama õpet Eesti kõrgkoolides. Ilmselt on kasulikum nad sihtstipendiumidega ette valmistada Soomes või Rootsis, kus on selles osas maailma tugevaim teadlaskond ja õppekavad. Teise võimalusena saab nende vajaduse lahendada rändepoliitikaga, otsides sobivad inimesed väljastpoolt Eestit. Seega, Eestis on vaja spetsialiseerumist ehk **tuleb osaleda rahvusvahelises tööjaotuses** ka tööjõu ettevalmistamise osas. Praegu on paraku meie osalemine rahvusvahelise tööjaotuses väga ühepoolne – meilt liigub arvukalt hea haridusega noori tegutsema väljapoole Eestit. Samal ajal saabub Eestisse kvalifitseeritud tööjõudu napilt, eriti väljastpoolt Euroopa Liitu – neil on keerukas tulla meile elama ja tööle. Kõik need teemad puudutavad ka meie rändepoliitikat.

Rändepoliitika on tundlik teema. Eestis on arvukas muukeelne elanikkond ja nende kaudu tekib pidevalt juurde nn uus-sisserändajaskonda, kes saabuvad Eestisse endisest NSVL liiduvabariikidest. Nende lõimimisega on küllalt tegemist ja seetõttu ei soovi meie ühiskondlik arvamus väga ratsionaalseid argumente kuulata ning arutleda selle üle, kas meil oleks vaja välja kujundada juhitud rändepoliitika. Kriitikud hakkavad kohe tooma paralleele Lääne-Euroopa kogemustega 1960.–1970. aastatest, kui Saksa- ja Prantsusmaale Alžeerias, Hollandisse Marokost jne. Osutatakse rahutustele

islamiusulistele vähemuste hulgas jne. Kuid sellest kogemusest on loodetavasti siiski võimalik õppida.

RÄNDEPOLIITIKA ON OTSELT SEOTUD RIIGI KONKURENTSIVÕIMEGA.

Elame keskkonnas, kus pidev vastastikune sõltuvus riikide vahel on kujunenud reegliks, mitte erandiks. Riigid ei saa enam kujundada üksikeisest sõltumatuid poliitikaid. See tähendab, et Eesti rändepoliitikat tuleb kujundada dünaamilises, muutuv keskkonnas. 1990. aastatel hakati Euroopa Liidus rääkima tööjõu vabast liikumisest kui ühest Euroopa neljast põhivabadusest.

Kultuuri kandmiseks ja omariikluse säilitamiseks on vaja piisavat hulka inimesi.

Selle tegelik elluviimine tuli järk-järgult. Alles 2004. aastast alates avasid mõned ELi liikmesriigid oma tööturu uutele liikmesriikidele ehk siis ka Eestist tulijatele. Tänapäevaks on seda teinud kõik. Lisaks ELi liikmesriikidele on suuri muutusi teinud ka mitmed kiiresti arenevad riigid nagu Austraalia, Kanada, Brasiilia jt, kes on rakendanud viisavabaduse ja annavad pikema perioodiga töölubasid. Järelikult praegusel hetkel, kus meie tulutase on ligi 75 protsenti ELi keskmisest, on tööjõul jätkuvalt surve liikuda Eestist välja. Väliskeskkonnast tuleneb haritud tööjõule väga tugev surve rakendada oma võimeid väljaspool Eestit.

Elanikkonna, sealhulgas tööealise elanikkonna vähenemise probleemid teevad muret enamikule arenenud tööstusriikidest. Seetõttu on tänapäeva maailma majanduses järjest teravamalt avaldumas võitlus talentide pärast. Arenenud tööstusriigid vajavad üha enam võimekaid ja hea

ettevalmistusega töotajaid. Samal ajal tuleb üha suurem osa ülikoolide värskeid lõpetajaid tärkavatest majandustest väljastpoolt Euroopat või Põhja-Ameerikat.

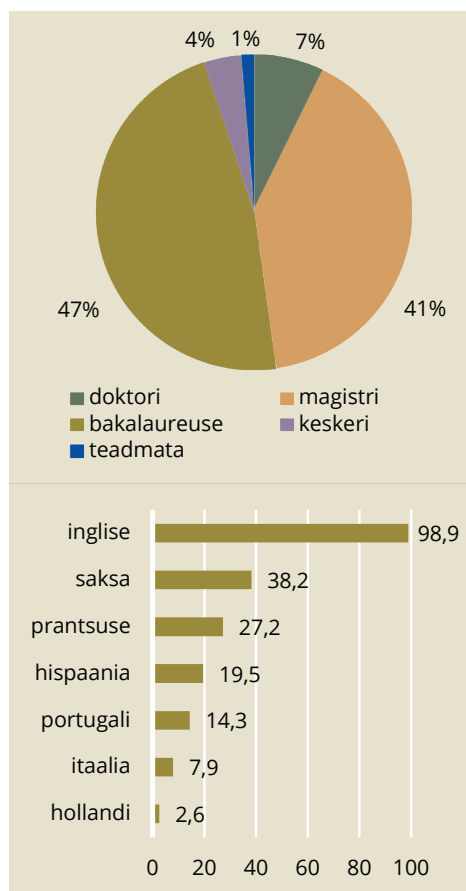
Näiteks Hiinas lõpetas 2012. aastal ülikooli bakalaureusekraadiga kolm miljonit, magistrikraadiga ligi pool miljonit ja neist kümme korda vähem doktori-kraadiga noort. Seetõttu püüavad arenenud tööstusriigid kujundada rändepoliitikat, mis teeks selliste sobivate tulevaste töötajate sisenemise võimalikult mugavaks. USA on loonud terve eriviisade süsteemi talentide riiki meelitamiseks.¹ Regulaarselt vaadatakse üle ja korrastatakse immigratsiooni protseduure, vajadusel luuakse juurde uusi viisaliike. Nii näiteks luuakse uus ettevõtjate viisa (*Visa for Entrepreneurs*). (Meeker, Wu 2013).

Euroopa Liit osaleb samuti võitluses talentide pärast. Euroopa Komisjon esitas juba 2007. aasta oktoobris kaks ideed rändepoliitika hõlbustamiseks, võimaldamaks lihtsustatud korras haritud ja vajalikke inimesi kolmandatest riikidest Euroopa Liitu tuua. Esimene oli *EU Blue Card* direktiiv ja teine ühtse taotlemis-süsteemi rakendamine ehk *single permit* direktiiv. Juba 2009. aasta mais kiideti heaks esimene ja 2011. aasta detsembris teine direktiiv. Euroopa Liidu liikmesriikidel oli kohustus hiljemalt 19. juunil 2011 hakata välismaalastele välja andma uut liiki elamisluba töötamiseks ehk Euroopa Liidu sinist kaarti (vt politsei- ja piirivalveamet 2016). Sinist kaarti kasutatakse ka ELi ülikoolides õppivate välisüliõpilaste

¹ H-1B viisa on bakalaureuse või sellest kõrgema haridustaseme omajatele, kellele on tehtud tööpakkumine USAst. H-3 ehk *trainee* viisa on neile, kellel on ette näidata kuni kaheaastane väljaõpe USA tööandjalt. O viisa on erakordselt andekatele teadlastele, sportlastele, kunstnikele jne. L-1 viisa võimaldab suurtel multinatsionaalsetel ettevõtetel kiiresti tuua USA allüksustesse kõrgtaseme spetsialiste jne. USAs loodi iga H-1B viisaga keskmiselt 5 töökohta ja väiksemates ettevõtetes isegi 7,5 uut töökohta (Meeker, Wu, 2013). USAs tunnetatakse pidevalt puudujääki H-1B viisa osas – taotlusi ettevõtetelt tuleb rohkem. Väga kiiresti on kasvanud nende välismaalt USAsse õppima asunud tudengite arv, kes kasutavad F1 viisat. Seetõttu on kavas suurendada H1-B viisade kvooti seniselt 85-lt 150 000-le aastas.

tööle asumisel. Eelmise aasta seisuga sinise kaardi alusel Euroopasse tulnud spetsialistide haridustasemest ja keeleoskusest annab ülevaate joonis 2.

Saksamaa on 2012. aastast alates olnud väga aktiivne kasutama sinist kaarti peamiselt infotehnoloogia ja insenererialade spetsialistide riiki toomiseks. Aastas antakse välja keskmiselt 12 000 uut sinist kaarti, sealhulgas 40 protsenti India, Hiina, Venemaa ja Ukraina spetsialistidele. (Erteilung Blaue Karte EU in Deutschland 2015) Isegi kõige karmima pagulaskriisi ajal aastatel 2014–2015 kasvas Indiast

JOONIS 2. Euroopa Liitu sinise kaardiga sisenenute haridustase ja keeleoskus 2015. aasta alguse seisuga, % kaardi saanutest

Allikas: *EU Blue Card* (2016) materjalide alusel

pärit tudengite arv Saksamaal 23 protsenti (Deutschland steuert Zuwanderung nur wenig 2015). Saksamaa on seadnud eesmärgiks jõuda süsteemini, mida kasutab Kanada, kus 52 protsenti välismaal sündinud residentidest on ülikooliharidusega. Samal ajal on USAs neid 30 ja Saksamaal vaid 19 protsenti (Germany turns to immigrants 2014).

Lisaks elamis- ja töölubade andmise lihtsustamisele aidatakse ettevõtjatel leida sobivaid spetsialiste üle kogu maailma. Näiteks Taanis on selleks loodud omaette riigiasutus, kes pakub vastavat teenust ja koordineerib mitmete välismaalt saabunud töötajate kohanemist Taanis. (Work in Denmark)

Juhitud rändepoliitika peaks olema suunatud pigem **kultuuriliselt lähimatest riikidest** inimeste Eestisse tõmbamiseks (kultuuriliselt kaugetest riikidest immigrantidega on Lääne-Euroopa palju enam hädas olnud võrreldes immigrandidega ELi uutest liikmesriikidest). Kuna meie tulutase on madal, on meil piiratud konkurentsivõime väga hea tasemega teadlaste, kraadiõppurite ja tippjuhtide sissetõmbamiseks Lääne-Euroopast või ka rikkastest riikidest väljastpoolt Euroopat. Peame leidma need riigid, kus on sissetulekute tase meie omast madalam või enam-vähem sarnane, kuid **kus leidub suhteliselt rikkalikult korraliku ettevalmistusega teadlasi, potentsiaalseid üliõpilaskandidaate ja häid tippspetsialiste**. Sellest võiks arvata, et Eesti peaks proovima suurema tähelepanu alla võtta Ukraina, Venemaa, Valgevene ehk ka Gruusia, Moldaavia jne. Ka keelelises mõttes on nende integreerimine lihtsam. Eespool juba märgiti, kuidas on käivitatud kogu ELi „sinise kaardi” protsess kolmandatest riikidest kõrgharidusega inimeste sissetoomiseks. Enam kui pool kandidaatidest on kas doktori- või magistrakraadiga ja valdavad hästi ka mitmeid võõrkeeli. Tulenevalt teiste ELi riikide väga aktiivsest tegevusest on Eesti jaoks Venemaalt ja Ukrainast suurlinnadest juba väga raske leida noori, kes oleksid andekad, töökad

ja pole veel leidnud rakendust. Seega peaksime teadlikult sihtima nn teise laine linnasid, mis ei ole Moskva, Peterburi või Kiiev. Nendes nn provintsilinnade noortes huvi äratamisega oleks vaja tegelda sihipäraselt – teha nendega koostööd, valida välja need, kes on motiveeritud ja uuendusmeelsed. Et seejärel pakkuda neile õppimist või töötamist Eestis (olenevalt sellest, kas tegu on gümnaasiumi- või juba ülikoolilõpetajatega). Eesti teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni strateegia 2014–2020 „Teadmistepõhine Eesti” (2014) märgib leheküljel 9: „Eesti vajab rändepoliitikat, mis toetab riigile ja majandusele vajalike spetsialistide õppimist ja tööle asumist”. Meil on MKMi poolt käivitatud pilootprogramm „Work in Estonia”. Riigikontroll on rõhutanud vajadust kaasata enam sellesse tegevusse ka välisministeeriumi ja meie ülikoole.

Juhitud rändepoliitika peaks tõmbama Eestisse inimesi pigem kultuuriliselt lähimatest riikidest.

Rändepoliitika ei tohiks tulla liigselt vastu Eesti ettevõtjate soovile immigratsiooni kaudu säilitada väga madala töötasuga töökohad. Eestile on kahjulik selline immigratsioon, mille eesmärk on ettevõtete töökulude taseme püsivalt madalal hoidmine ja Eestis tegutsevate ettevõtete poolt väärtusahelas omatava koha arendamise edasilükkamine. Kui Eesti töötajad ei taha täita paljusid töökohti ja loodetakse need üle anda immigrantidele, siis pole me õppinud teiste riikide vigadest. Lääne-Euroopa kogemus on selgelt näidanud, et madala üldise haridustasemega tööjõu sissetoomine madalalpalgaliste töökohtade täitmiseks

kasvatatakse edaspidi uue põlvkonna sama-
suguse haridustasemega noori, kelle kodu-
dest ei ole neile antud eluks kaasa püüdi-
lust parema hariduse järele. Veelgi enam,
nende tegevuse arengumootor on sageli
kohaliku riigi rikkaliku sotsiaalhooldus-
süsteemi ärakasutamine.

Eesti oludes tähendab see, et peaks
panema põhirõhu hea haridustasemega
tööjõu Eestisse lubamisele, kelle jaoks
meie sotsiaalsüsteem ei ole eriline ihaldus-
objekt, vaid pigem töö peaks olema sobiv
ja ka piisavalt tasuv. Selliseid tegevusalasid
pole praegu Eestis kuigi palju, kus me suu-
dame konkureerida rahvusvahelisel töö-
turul oma pakkumistega. Infotehnoloogia
on siin ilmselt üks näidisvaldkond, kuid
kindlasti ka mõned insenerialad. Nii-
suguse rände ulatus oleks mõõdukas.
Põhiküsimus on ju selles, et Eesti elanikud
rändavad välja ja ei tee neid töid, mida
Eestis on vaja teha, sellepärast et palgatase
ja töötingimused ei rahulda. Lahendus ei
ole meie oma tööjõu asendamine vähe-
nõudliku ja väheharitud tööjõuga. Pigem
tuleb teha kõik selleks, et need Eestis
saadaolevad tööd muuta niisugusteks, et
Eesti elanikud oleksid valmis ja võimelised
neid töid tegema. Juhitav rändepoliitika
ei tohiks tekitada olukorda, kus peame
majanduse struktuurimuudatused edasi
lükutama.

Omaette teema on **Eestis õppivad
ja siin töötavad inimesed, kes on hea
haridusega, õpivad doktoriõppes,
magistriõppes** jne. Nende suhtes tuleks
olla senisest palju tähelepanelikum ja teha
lihtsamaks nende sidumine Eesti vastavate
ülikoolide ja ettevõtlusega. Niimoodi
saaksime samuti juurde vajalikku töö-
jõudu. Positiivse mõjuga muudatusi on
välismaalaste seadusesse sisse viidud alates
2013. aasta sügisest. Loodame, et käesole-
val aastal kavandatud seadusemuudatused
teevad nutika tööjõu siiatoomise (ja siin
olemise) veelgi paindlikumaks.

EESTI RÄNDEPOLIITIKAL POLE JUHTI.
Pärast teiste riikide rändepoliitika

käsitlemist tekib küsimus, kui tark on
olnud Eesti rändepoliitika ja kuidas Eesti
seadused on seda toetanud. Strateegia-
dokumentides pole sõnaselgelt määratud
rändepoliitika juhtijat – terviku eest vastu-
tajat. Kuna välismaalaste seaduse „oma-
nik” on siseministeerium, kuulub vastutus
eeldatavasti talle.

Eesti rändepoliitika suunad on esitatud
siseministeeriumi koostatud siseturva-
lisuse arengukavas 2015–2020, mis kiideti
heaks Vabariigi Valitsuse istungil 27. veeb-
ruaril 2015. Selles dokumendis on eesmär-
giks seatud „tasakaalustatud kodakondsus-
ja rändepoliitika, mis soodustab Eesti
arengut ning tagab siseturvalisuse, toetu-
des kodakondsuse ning rändevaldkonna
teadmispõhisele ja terviklikule käsitlu-
sele ning avatud sotsiaal- ja majanduskesk-
konnale”. Rände arengut tagavad selle
dokumendi järgi ennekõike sisulised,
õiguslikud ja korralduslikud (sh info-
vahetusega seotud) lahendused, samuti
uussisserändajate kohanemist toetav
tugisüsteem. Selline määratlus ei võimalda
rändele (ega ka rändega tegelevatele asu-
tustele) mõõdetavaid eesmärke seada, selle
mõju ja tõhusust mõõta.

Igal aastal määrab Vabariigi Valitsus
rändekvoodi ehk **aastase sisserändajate
piirarvu**. Piirarvu taotluse valmistab
ette siseministeerium. Piirarvu aluseks
on protsent Eesti alalisest elanikkonnast.
Piirarvu protsent on aastate arvestuses
olnud erinev. Näiteks aastatel 2005–2008
oli see 0,05 protsenti, aastatel 2009, 2010,
2012, 2013, 2014 0,075 protsenti, aastatel
2011 ja 2015 0,1 protsenti. Aastatel 2014,
2015 ja 2016 on piirarv kehtestatud
kahes osas – I ja II poolaastaks. Juhul kui
poolaasta piirarv ületatakse, valmistab
siseministeerium aasta lõpus ette piirarvu
muudatuse, mis kehtestatakse sise-
ministri määrusega. Kaheosalise piirarvuga
soovitakse tagada välismaalaste voogude
paindlikum ja sujuvam juhtimine. Paraku
suurendab see ka bürokraatiat.

Ka välismaalaste seaduses pole
sätestatud rändepoliitika eesmärki, küll

aga on püstitatud ootus menetlusele.² Sellest võib järeldada, et menetlusprotsess on tähtsam kui liikumissuund. Välismaalaste seadust lugedes tekib tunne, justkui riik ei sooviks rändepoliitikas selgust ja üheselt mõistetavust. Iga-aastane seaduse muutmine annab tunnistust rändepoliitika liigest reguleeritusest, rände kaudu oodatava tulemuse ebaselgusest. Advokaadibüroo Raidla Ellex vanempartner Jüri Raidla nimetab seda ahistavaks õigusloomeks (Raidla 2016). On hea, et üldises plaanis on liigse reguleerituse probleemi poliitikute hulgas teadvustatud.

Senised normid on ette näinud, et kõigepealt antakse isikule tähtjaline elamisluba, seejärel tema soovi korral pikaajalise elaniku elamisluba ja lõpuks on võimalik naturalisatsiooni korras saada Eesti kodanikuks. Neist kolmest staatusest on tähtjaline elamisluba kõige ebamugavam bürokraatlike toimingute tõttu. Viimaste seadusemuudatustega sooviti Eestisse saabumine ja elama asumise menetlusprotsess teha lihtsamaks ja paindlikumaks.

Kvalitatiivseks hüppeks võib lugeda 2013. aasta seadusemuudatusega loodud uus töötamise liik – tippspetsialist. Nende üle hakati Eestis arvestust pidama 2013. aasta sügisest. Seadusega loodi võimalus muuta lühiajaline töötamine pikemaajaliseks riigis viibimiseks elamisloa taotlemise kaudu. Kui varem pidi isik pärast lühiajalist töötamist Eestist lahkuma ja taotlema elamisluba saatkonna kaudu Eestist väljaspool, siis nüüd saab ta seda teha Eestist lahkumata. Kiirmenetlus tagab elamisloa saamise ühe päevaga.

Seadusandluse muudatused on toimunud ka õpperände valdkonnas. Kaotati ära õpingute ajal Eestis töötamise piirangud. Nüüd on õppijal lubatud õppimise kõrvalt töötada. Ja et õpingute lõppedes saaks

² VMS § 13 sätestab, et välismaalaste Eestis elamine, töötamine ja lahkumine peavad olema kooskõlas avalike huvidega ja vastama avaliku korra ja riigi julgeoleku kaitse vajadustele.

isik Eestis tööd leida, on tal õigus taotleda viimaseks õppeaastaks elamisluba, mis kehtib kuus kuud pärast õpingute lõppemist.

Siiski öeldakse Riigikontrolli poolt 2015. aasta keskpaigas valminud rändepoliitika ülevaates, et **sisserände korraldus ei ole suurendanud kõrge tasemega teadmiste ja oskustega töötajate lisandumist Eesti majandusse**. Kui riik on seadnud eesmärgiks eelkõige tippspetsialistide sisserände, siis on samal ajal vaja muuta tõhusamaks ka rändepoliitikat. Praegu tuleb tippspetsialiste Eestisse vähe.

Rändepoliitika juurde kuulub elukeskkond ehk see, kuidas välismaalased siin kohanevad.

Peamiselt saabub Eestisse kolmandatest riikidest töörande raames oskustöölisi. Samuti märgib Riigikontroll, et arvestatav hulk sisserändajatest on tööjõuna rakendamata. Näiteks tuleb enim sisserändajaid Eestisse selleks, et ühineda siin elavate pereliikmetega. Samas töötab nendest regulaarselt 33 protsenti. Järelikult kujutavad ilma tööta sisserändajad tööandjate jaoks kasutamata ressursi. Kuigi töökoha leidmine on üks lõimumise olulisemaid eeldusi, ei ole pererändajate tööhõivele eraldi tähelepanu pööratud.

Positiivse sammuna võib välja tuua majandus- ja kommunikatsiooniministeriumi (edaspidi MKM) viimaste aastate tegevuse. 2015. aastal uuendati Eesti konkurentsivõime kava „Eesti 2020”, mille ulatuses töötati MKMi algatusel välja „*Work in Estonia*” – välisspetsialistide Eestisse kaasamise tegevuskava 2015–2016. See on oluline samm Eesti majanduse jaoks olulistesse valdkondadesse talentide

meelitamisel ehk aktiivse rändepoliitika tegemisel. Selle raames avati 28. aprillil 2015 **infoportaal „Work in Estonia”** (2016), mis koondab välisspetsialisti jaoks ühte kohta kokku kogu info, mida on vaja Eestisse tööle asumisel. Lisaks püütakse aidata ka tööandjat, näidates, mida on tal vaja teha, et palgata kedagi välismaalt. Tegevuskava raames kavandatakse lisaks portaalile veel koostöö edendamist riigi, ettevõtjate ja kõrgkoolide vahel, välisüliõpilastele praktikavõimaluste laiendamist ja õigusruumi arendamist, mis võimaldaks senisest paremini pärast õpingute lõppu neil Eestisse tööle jääda. Ka politsei- ja piirivalveametil on lähiajal plaanis hakata ettevõtjaid elamislubade taotlemise asjus nõustama ja neile lahendusi pakkuma.

Rändepoliitika juurde kuulub elukeskkond ehk see, kuidas välismaalased siin kohanevad. Võib eeldada, et peale teiste ELi riikidega võrreldes madalama palgataseme on Eestisse kvalifitseeritud töötajate värbamisel takistuseks migratsiooniprotsessi ja kohanemist toetavate teenuste, sealhulgas kohanemisprogrammide ning toimivate tugivõrgustike puudulikkus ja süsteemitus, mis võivad uussisserändajatel raskendada siinse ühiskonnaga kohanemist ning halvimal juhul tingida isoleerituse. Lõimumise valdkonnas on viimastel aastatel tehtud mitmeid uuringuid ja koostatud kavasad.

Mõned näited:

- ▶ Praxis ja Balti Uuringute Instituut koostasid 2013. aastal aruande Euroopa kolmandate riikide kodanike lõimumisaruteludest (Uus, Kaldur 2013).
- ▶ Tallinna Ülikooli rahvusvaheliste ja sotsiaaluuringute instituut viis 2013. aastal läbi lõimumisvaldkonna sotsiaalsete gruppide uuringu (Rikmann *et al.* 2013).
- ▶ Balti Uuringute Instituut koostas koostöös HeiVäl Consultinguga 2014. aastal uuringu aruande „Uussisserändajate kohanemine Eestis: valikud ja poliitikaettepanekud

tervikliku ja jätkusuutliku süsteemi kujundamiseks” (Kallas *et al.* 2014).

- ▶ Kultuuriministeerium koostas 2014. aastal arengukava „Lõimuv Eesti 2020” ja selle elluviimiseks rakenduskava aastateks 2014–2020.
- ▶ Siseminister võttis 27.03.2015 vastu käskkirja nr 1-3/87 „Toetuse andmise tingimused uusrändajate kohanemise toetamiseks”.
- ▶ Lõimumist analüüsis Riigikontroll 2015. aastal, mille kohta valmis raport „Ülevaade riigi rändepoliitika valikutest”.

Eespool nimetatud uuringud on esile tõstnud uussisserändajate kohanemisprotsessi põhilised probleemid. Sellest teadmised lähtuvalt on Eesti riik otsustanud **aidata kaasa sisserändajate lõimumisele**. Siseministeerium on alustanud neile uussisserändajatele, kes on Eestis elanud vähem kui viis aastat, lõimumiskoolitusi, sealhulgas teemamoodulõpet ja keeleõpet. Lõimumiskoolitused on kõigile alla viie aasta Eestis elanud sisserändajatele kohustuslikud. Arvestuslikult peaks 2023. aastaks koolitusprogrammi läbima 12 843 inimest, mis teeb keskmiselt umbes 1600 välismaalast aastas. Koolitused on välismaalastele tasuta.

Lisaks on 2014. aastal Euroopa raha toetusel siseministeeriumi, välisministeeriumi ja EASi koostöös ilmunud raamat „Destination: Estonia. Relocation Guide”. Kõvade kaantega kriitpaberil lugemisvara on küll väärikas, kuid vähe praktiline. Kultuuriministeeriumi lõimumise arengukava tähtsustab just sihtrühmadepõhist lähenemist ehk arvestada tuleks välismaalaste tegelikke vajadusi.

RIIKLIK STATISTIKA ON KOHATI EKSIITAV. Algatuseks võib öelda, et kui pole üheselt mõistetud mõõdetavat eesmärki, millest peaksid saama oma tüki kõik rändega tegelevad ametkonnad ja asutused, ei ole ühtne ka statistika. Rändeteemalises ülevaates märkis statistikaamet 2000. aastate alguses, et

kodakondsus- ja migratsiooniameti kogutud andmed pakuvad väärtuslikku teavet, mis on riikliku statistika tootmiseks olnud raskesti kättesaadavad. Sama saab öelda ka täna. Statistikast ei nähtu ka, kas elamisloa saanud isik on tulnud siia eesmärgiga edendada majandust või seadustab ta oma elamise, mis on nagunii Eestis.

Praeguse olukorra hindamisel on kasutatud PPA andmeid tähtajaliste elamislubade kohta. Tabelis 1 on ära toodud kehtivad elamisload seisuga 1.01.2016 (nn kodakondsuste TOP 10). Sealt näeme, et Eestis kehtib kokku 192 531 elamisluba. Need jagunevad tähtajalisteks ja pikaajalise elaniku elamislubadeks ning neis ei sisaldu EL kodanikele antud elamisload ja -õigused. Elamislubadest enamik (ca 87%) on pikaajaliste elanike elamisload.

Kiiresti saab selgeks, et kõikidest elamislubadest ligi 44 protsenti kuulub määratlemata kodakondsusega isikuile ehk tegemist ei ole üldse rände ega rändepoliitikaga. Need on meie oma venekeelsed elanikud, kes elavad Narvas või Tallinnas. Samuti on alust arvata, et suur osa Vene Föderatsiooni kodakondsusega

elamislubade omanikke on meie Eesti elanikud. Meil on 2016. aasta alguse seisuga kehtivaid tähtajalisi elamislubasid 24 439. Jättes kõrvale määratlemata kodakondsusega isikud, kahaneb kehtivate elamislubadega isikute arv 15 618-le.

Hindamaks objektiivselt rändepoliitika olukorda oleks vaja andmeid korjata tõesti rändepoliitika kohta. Seega tuleks määratlemata kodakondsusega isikud tabelitest välja võtta ja nad eraldi esitada. Rändetabelisse tuleb jätta siiski ainult rändega seotud elamislubadega isikud. Me ei saa praeguse statistika alusel kindlaks teha ka seda, kui suur osa nendest 11 500 Vene Föderatsiooni, Ukraina ja Valgevene kodanikust, kellele on väljastatud tähtajaline elamisluba, on tegelikult Eestis elanud, seejärel lahkunud Venemaale või Ukrainasse ja siis Eestisse tagasi pöördunud pere- või õpirände raames.

Põhjalikum informatsioon tähtajaliste elamislubade taotluste kohta rändeliikide kaupa on tabelis 2, millest nähtub, et kolmandik elamislubadest on seotud pererändega ja seitsmendiku moodustavad välislepinguga seotud elamisload, mille

Kodakondsus	Pikaajalise elaniku elamisluba	Tähtajaline elamisluba	Kokku
Venemaa Föderatsioon	85 334	7742	93 076
Määratlemata kodakondsus	76 468	8821	85 289
Ukraina	4115	3649	7764
Valgevene	1251	449	1700
Ameerika Ühendriigid	182	492	674
Gruusia	76	298	374
India	34	339	373
Aserbaidžaan	145	129	274
Hiina	27	239	266
Armeenia	123	129	252
Kokku	168 092	24 439	192 531

TABEL 1. Kehtivad elamisload seisuga 01.01.2016 (v.a EL kodanikud). Eestis elamisluba omavate kolmandate riikide kodakondsuse TOP 10

Allikas: PPA arendusosakond

Rändeliik	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015*
Pereränne	1185	1572	1380	1136	1063	1371	1255	1283	1387	1458
Töötamine	565	733	911	1063	941	1430	835	863	1237	1659
Välisleping	2363	1436	1137	1050	976	838	639	624	508	637
Õppimine	207	286	353	392	459	464	516	679	893	1145
Ettevõtlus	7	3	56	72	68	142	61	54	35	28

TABEL 2. Tähtajalised elamisloa andmise otsused rändeliikide kaupa 2006–2015

Allikas: PPA arendusosakond

saavad enamasti Eestis elavad määratlemata kodakondsusega isikud.

Tabeli 2 puhul on ebaselge, kas määratlemata kodakondsusega isikud taotlevad elamisluba vaid välislepingu alusel või sisalduvad nad hajutatult üle kogu tabeli. Oletame edaspidi, et nad on vaid välislepingu real. Kokku anti 2015. aastal tähtajalisi elamislubasid 4927-le inimesele. Kui sellest lahutada määratlemata kodakondsusega isikud ja perekondade juurde liikumine, siis anti vaid 2800 elamisluba muudel põhjustel. Sellestki omakorda on veel suur osa saanud välisüliõpilastel. Seega jääb Eestisse tööle saabunute osa tähtajaliste elamislubade saajate hulgas

alla kolmandiku. Kahjuks on tähtajaliste elamislubade saamise reeglistikku pidevalt muudetud ja seetõttu on väga raske koostada pikema perioodi peale võrdlevat andmestikku. Kuid tabelis 3 on siiski püütud võrrelda välismaalaste seaduses enam-vähem samasuguse sõnastusega paragrahvide alusel ettevõtlike ja teaduse valdkonnas välja antud elamislubasid aastatel 2007–2015. Tervikuna võib nentida, et mingit olulist kasvu töötamise põhjusel Eestisse elamisloa saamisel pole näha. Tabelist 3 selgub, et ettevõtete juhtorganite liikmetena elamislubade saamine oli tipus 2011. aastal ja pärast selle kuritarvitamise ilmsiks tulekut

Elamisloa andmise põhjus	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015*
Ekspert/nõustaja/konsultant	29	33	26	27	62	104	65	54	119
Ettevõtte juhtorgani liige	146	221	336	612	637	66	91	89	78
Loominguline/teaduslik tegevus	43	39	34	37	47	52	38	56	42
Töötamiseks/lähetatud töötaja	416	506	318	96	462	212	244	427	619
Õpetaja/õppejõud	28	18	26	16	25	27	34	37	48
EL sinine kaart					1	16	12	18	19
Tippspetsialist							8	83	107
KOKKU	662	817	747	788	1234	477	492	764	1032

TABEL 3. Tähtajalised elamisloa andmised ettevõtlike ja teaduse valdkonnast 2007–2015 (elamisloa on agregeeritud eri aastatel sarnaste seaduse paragrahvide alusel)

Märkus: * andmed esialgsed

Allikas: PPA arendusosakond

keerati see võimalus Eestisse tulla väga korralikult kinni. Selle paragrahvi alusel elamislubade andmine vähenes kümme korda – 637-lt 2011. aastal 66-le järgnenud aastal. Tabel 3 näitab siiski ka positiivseid arenguid tippspetsialistide kaasamisel Eesti majandusse. Viimastel aastatel on kasvanud elamislubade andmine alapunkti ekspert/nõustaja/konsultant raames. Välismaalaste seaduse muudatustega 2013. aasta sügisel loodud tippspetsialisti kategooria on eelmisel aastal leidnud elamisloa taotlemisel kasutamist enam kui 100 korral. Teadusliku tegevuse ja õppejõuks või õpetajaks tulemise põhjusel on lubasid antud kokku 80-90 ringis.

Välismaalaste seaduse muudatused ja ilmselt ka ettevõtlussektori nõudluse kasv on siiski vaid veidi suurendanud tippspetsialistide rännet. Kuid näiteks majandus- ja kommunikatsiooniministeeriumi prognoosi kohaselt vajab Eesti 2020. aastani 23 000 tippspetsialisti. Prognoosis eeldatakse optimistlikult, et enamiku sellest suudab katta Eesti tööjõuturg. Kuid samas nenditakse, et suurim tööjõuvajadus on IT ja kommunikatsiooni-tehnoloogia sektoris, kus hinnanguliselt oleks vaja 267 tippspetsialisti aastas ja osa sellisest tööjõust on vaja sisse tuua. Arengufondi nutika spetsialiseerumise analüüs osundab samuti, et lisandväärtuse suurendamiseks ja väärtusahelas parema positsiooni saavutamiseks on peale info- ja kommunikatsioonitehnoloogia suuna vaja tippspetsialisti ka tervise- ja biotehnoloogia ning ressursside väärindamisega seotud valdkondadesse.

Järeldus on selge – meie rändepoliitika kujundamisel tuleb palju enam tähelepanu pöörata teaduse, õppimise ja ettevõtluse valdkonnale.

ETTEPANEKUD RÄNDEPOLIITIKA ARENDAMISEKS.

Rändepoliitikat tuleb juhtida. Eesti majanduse konkurentsivõime tugevdamine saab võimalikuks siis, kui rändepoliitika on juhitud – üheselt mõistetavalt

eesmärgistatud, vastutus määratud ja mõju Eesti konkurentsivõimele pidevalt tähelepanu all. Rändepoliitikat peaks kindlasti vaatama kui teadus-, arendus- ja innovatsioonitegevuse mõjutajat ning abimeest Eesti ettevõtete teadmusmahukuse tõstmisel. Siseturvalisuse arengukavast on keeruline välja lugeda, mida riik tegelikult tahab ja kuidas seadusloome ning statistika seda toetavad. Praegused rände-, konkurentsi- ja lõimumispoliitikat ning nutikat spetsialiseerumist suunavad strateegilised dokumendid omavahel enamasti ei haaku. Samuti ei ole rändest kogutavad andmed riigiasutuste vahel ristkasutatavad. Iga valdkond või asutus kulutab ressursse andmete korjamiseks.

Riigi soov kontrollida ületab soovi leida võimalusi.

Seadusandlus ja riiklik statistika kuuluvad rändepoliitika juurde. Riiklik statistika peab olema terviklik ja mõõtma majanduse jaoks olulisi asju. Praegu on see kohati eksitav. Statistikast ei nähtu üheselt mõistetavalt, kui palju inimesi tegelikult asub mujalt Eestisse elama. Statistikast ei nähtu ka, kas elamisloa saanud isik on tulnud siia majandust edendama. Välismaalaste seadus on detailne ja keeruline. Seaduse arvukad muudatused ainult süvendavad keerukust. Selmet kulutada riigi nappi ressursi ettevõtjate nõustamisele, oleks eelkõige oluline muuta seadustik lihtsamaks ja inimestele paremini arusaadavaks.

Riigi soov kontrollida ületab soovi leida võimalusi. Seadusandja suhtumine uussisserändajatesse on viimastel aastatel muutunud positiivsemaks. Paraku jääb seadust lugedes määravaks välismaalase kontrollimise kohustus. Nii näiteks on

kontrolli kohustused tööandjal, õppeasutusel, majutusettevõtetel, vedajal, kut-sujal. Lisaks teeb riiklikku järelevalvet politsei- ja piirivalve- ning kaitsepolitsei- amet. Kahtlustamist võimendab rahvus- vaheline olukord ja populistlike seisukohade jõuline pealetung. Samas puudub riigil tõhus tagasiside selle kohta, kas seaduses tehtud muudatused oma ees- märke täidavad ja näiteks ettevõtjate elu lihtsustavad. Või teeb seda iga ametkond ise ja selle kohta lihtsalt puudub avalik teave.

Rändepoliitika osaks olev lõimumine saab tulemuslik olla siis, kui see on sihtrühmapõhine. Positiivne on kohanemisprogrammi ellukutsumine ja selle

riiklik tagamine. See toob kasu aga juhul, kui arvestab sisserändaja ootusi, tema töö- või õppimise profiili. Eesti rändepoliitika tundub olevat suunatud pigem nõrgemate abistamisele kui tippspetsialistide elukesk- konna mugavaks muutmisele.

Tööjõuprognosisid on IT spetsialistide poole kaldu. Eesti Arengufondi 2013. aasta kvalitatiivne analüüs märgib, et Eesti vajab nutika spetsialiseerumise tarbeks inimvara ka muudes valdkondades. Positiivne on Majandus- ja Kommunikatsiooniminis- teeriumi algatus „*Work in Estonia*”. Rändepoliitika raames tuleb kindlaks teha eri- suguste vajadustega sihtrühmad, keda meil on erineval määral tarvis riigi eesmärkide saavutamiseks.

KASUTATUD KIRJANDUS

- ARENGUKAVA „LÕIMUV EESTI 2020” RAKENDUSPLAAN AASTATEKS 2014–2017 (2014). Kultuuriministeerium. – <http://www.kul.ee/et/valdkondlik-arengukava-loimuv-est-2020>
- DESTINATION: ESTONIA – RELOCATION GUIDE (2014). Siseministeerium, Välisministeerium, EAS. – <http://investinestonia.com/en/about-estonia/news/article/948-online-book-destination-estonia-relocation-guide-out-now>
- DEUTSCHLAND STEUERT ZUWANDERUNG NUR WENIG (2015). – Tiroler Tageszeitung 9.01. – <http://www.tt.com/home/9469523-91/deutschland-steuert-zuwanderung-nur-wenig.csp>
- EESTI TEADUS- JA ARENDUSTEGEVUSE NING INNOVATSIOONI STRATEEGIA 2014–2020 „Teadmistepõhine Eesti”. (2014). Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium. – https://www.hm.ee/sites/default/files/59705_teadmistepohine_est-est.pdf
- ERTEILUNG BLAUE KARTE EU IN DEUTSCHLAND (2015). BAMF. – <https://www.apply.eu/data/bluecard-holders-DE-2015-nationalities.jpg>
- EU BLUE CARD (2016). Smart recruiting. – <https://www.apply.eu/employers/>
- GERMANY TURNS TO IMMIGRANTS (2014). – Bloomberg. Business/International, 15. June. – <http://www.iol.co.za/business-international/germany-turns-to-immigrants-1703818>
- KALLAS, K., KALDUR, K., KIVISTIK, K., PLAAN, K., POHLA, T., ORTEGA, L., MÜRK, I., VÄLJAOTS, K. (2014). Uussisserändajate kohanemine Eestis: valikud ja poliitikaettepanekud tervikliku ja jätkusuutliku süsteemi kujundamiseks. Uuringuaruanne. Balti Uuringute Instituut. – <https://www.riigikantselei.ee/valitsus/valitsus/et/riigikantselei/strateegia/poliitika-analuusid-ja-uuringud/tarkade-otsuste-fondi-uuringute-kokkuvotted/TOF%20-%20uussisser%C3%A4ndajad%20-%20I%C3%B5spuaruanne.pdf>
- KONKURENTSIVÕIME KAVA EESTI 2020 (2011). Riigikantselei. – <https://riigikantselei.ee/et/konkurentsivoime-kava-est-2020>
- KRUSELL, S., TAMMUR, A., TÖNURIST, A. (2015). Rahvastikuprognosis tulemused Eestis ja maakondades: rahvastiku areng. Statistikaamet, 132–145.
- MEEKER, M., WU, L. (2013). Immigration in America & the growing shortage of high-skilled workers. KPCB. – <http://www.kpcb.com/blog/immigration-in-america-the-growing-shortage-of-high-skilled-workers>
- NUTIKAS SPETSIALISEERUMINE – KITSASKOHTADE JA UUTE VÕIMALUSTE ANALÜÜS (2013). Vahearuanne, 19.06. Eesti Arengufond. – <http://www.arengufond.ee/nutikas-spetsialiseerumine/tutvustus/>
- POLITSEI- JA PIIRIVALVEAMET (2016). Oluline info töötamiseks elamisloa taotlejale. – <https://www.politsei.ee/et/teenused/elamisluba/tahtajaline-elamisluba/tootamiseks/oluline-info-tootamiseks-elamislota-taotlejale.dot>
- POLITSEI- JA PIIRIVALVEAMETI ARENDUSOSAKONNA ARUANDED (2011–2016).
- RAIDL, J. (2016). Eesti uuendamise 10 käsku. – Fookus, 1. Swedbank.
- RIIGIKONTROLL (2015). Ülevaade riigi rändepoliitika valikutest. Milline on rände roll tööjõupuuduse vähendamisel? – Riigi- kontrolli ülevaade Riigikogule, 16. juuni. Tallinn.

Fookuses

RIKMANN, E., NIMMERFELDT, G., KITAM, N. (2013). Lõimumisvaldkonna sotsiaalsete gruppide uuring. Uuringu raport. Tallinn: Tallinna Ülikooli rahvusvaheliste ja sotsiaaluuringute instituut. – <https://www.google.ee/search?q=%E2%80%A2%09Tallinna%20%C3%9Clikooli%20rahvusvaheliste%20ja%20sotsiaaluuringute%20instituut%20viis%202013.%20aastal%20%C3%A4bi%20%C3%B5imumisvaldkonna%20sotsiaalsete%20gruppide%20uuringu%20&ie=UTF-8&hl=et>

SELETUSKIRI „2013. aasta sisserände piirarvu ajaline jaotus aasta piires” eelnõu juurde (2013). – http://www.koda.ee/public/Sisserande_maaruse_eelnou_selertuskiri_17.01.2013.pdf

SISETURVALISUSE ARENGUKAVA AASTATEKS 2015–2020 (2015). Siseministeerium. – https://valitsus.ee/sites/default/files/content-editors/arengukavad/siseturvalisuse_arengukava_2015-2020_kodulehele.pdf

TOETUSE ANDMISE TINGIMUSED UUSRÄNDAJATE KOHANEMISE TOETAMISEKS (2015). Siseministri käskkiri 27.03.2015 nr. 1-3/87. – https://www.siseministeerium.ee/sites/default/files/elfinder/article_files/toetuse_andmise_tingimused_uussisrandaja.pdf

UUS, M., KALDUR, K. (2013). Euroopa kolmandate riikide kodanike lõimumisarutelude aruanne. Poliitikauuringute Keskus Praxis, Balti Uuringute Instituut. – http://praxis.ee/fileadmin/tarmo/Projektid/Valitsemine_ja_kodanike%C3%BChiskond/MISA_raport_EST_.pdf

VALDKONDLIK ARENGUKAVA „LÕIMUV EESTI 2020” (2014). Kultuuriministeerium. – <http://www.kul.ee/et/valdkondlik-arengukava-loimuv-est-2020>

VÄLISMAALASTE SEADUS (2016). – RT I, 06.04.2016, 20. – <https://www.riigiteataja.ee/akt/VMS>

WORK IN DENMARK (2016). – <https://www.workindenmark.dk/Employer>

WORK IN ESTONIA (2015). – <http://www.workinestonia.com>

2015. AASTA SISSERÄNDE PIIRARVU AJALINE JAOTUS AASTA PIIRES. (2014). – RT I, 29.12.2015. – <https://www.riigiteataja.ee/akt/129122014063>